قربان علي چنا

ابراهيم منشيءَ جي شاعريءَ ۾ هارين ۽ پورهيتن جي حقن جو آواز: هڪ تحقيقي جائزو

The voice for the rights of the Peasants and Labourers in the Poetry of Ibrahim Munshi: A Research Analysis

Abstract:

Ibrahim Munshi (1934-2003) was one of the great Nationalist and progressive poets of the Sindh. In his Poetry he has characterized the rights of the poor people; specially laborers, growers and the farmers. In his poetry, he has used the *Laari* accent of the Sindhi Language. Besides; he has motivated the common people to raise powerful voice against the social injustice and discrimination. He was not only the poet but he practically struggled a lot for the betterment of common people especially for the farmers and growers of the Sindh. Due to his active role against the establishment of his time; he was sent to the jail for 42 months.

His poetry created a great courage and confidence among the downtrodden masses. His poetry raised the love for the motherland among the youngsters. He was one of the most celebrated national poets of the Sindh. His poetry was sung by many famous singers like Abida Parveen, Sarmad Sindhi, Sanam Marvi, Ghulam Ali Sandeelo and others. Thus, his poetry was wide spread in the Sindh.

In this research paper, it has been tried to focus on his poetry, especially such verses which are written by him for the farmers, the labors and for the growers. As he was a strong voice of the downtrodden class, so in this article I have discussed his poetry in this aspect too. It has also been focused on his *Laari* accent of Sindhi Language as well as his art of poetry.

محمد ابراهيم تخلص ”منشي“ ولد محمد اسحاق سومرو 15 جنوري 1934ع تي ڳوٺ جنهاڻ سومري ۾ ڄائو. سندس والد صاحب مولودن ۽ نعت جو بهترين شاعر هو ۽ سندس آواز بہ ڏاڍو سريلو هو. کيس بہ پٽ هئا، هڪ محمد ابراهيم ۽ ٻيو محمد قاسم. کيس پنج نياڻيون هيون. ڪافي وقت کان هن کي سلهہ جي بيماري هئي، جنهن جو ڪجھ علاج ڪرائڻ کان پوءِ بہ سڌارو نہ آيو. نيٺ 15 مارچ 1945ع تي وفات ڪري ويو. ان

وقت ابراهيم منشيءَ جي عمر فقط يارهن سال هئي. ان ننڍڙيءَ عمر ۾ ئي مٿس گهرو ذميواريون، سماجي ذميواريون، ۽ مٿن ماٺتن سان اٽڻ ويهڻ جون ذميواريون وغيره سڀ سندس ڪلهن تي اچي ويون. انهن ڳالهين جي ڪري پنجن درجن کان مٿي تعليم حاصل نه ڪري سگهيو. توڙي جو هو يارهن سالن جي عمر ۾ يتيم ٿي ويو ۽ سڄي گهر جو بار سندس ڪلهن تي اچي ويو. تڏهن به هن همٿ نه هاري ۽ ٻنون مياڻ کان پلا ڪڻڻ لاءِ هن کي اڌ رات جو اڪيلي سر اٿي وڃڻو پوندو هو. اتان پلا ڪٽي اچي ڳوٺن ۾ وڪڻڻ لاءِ نڪري وڃڻ، وري ٻيءَ رات اسر ويل اٿي ڳڙ ڪٽي وري به ڳوٺن ۾ کپائڻ، وري ٻنيءَ ۾ سڄو ڏينهن ڪم ڪرڻ، رات جو اڌ ڏيءَ، اڌ بک تي سمهي پوڻ ۽ شاعري ڪرڻ. يقيناً سندس عجيب تجربا آهن. غور ڪندي گهڻو ڪري هو مداح، مولود ۽ ڪافيون پيو جهونگاريندو هو. 1949ع ۾ ڪيس ڪنهن نوورنيءَ جي عشق جو نانگ ڪکي ويو. اندر مان عشق جا جلوا شاعريءَ جو روپ وٺي ڪاغذ تي اڪرڻ لڳا. پنهنجي شاعريءَ جي اصلاح پنهنجي والد جي استاد علي محمد ”سپاهي“ کان ڪرائيندو هو. جيڪو پاڻ به تمام وڏو شاعر هو ۽ منشيءَ تي تمام گهڻو مهربان هو. هُو نه صرف شاعريءَ پر عام زندگيءَ ۾ به منشيءَ جي رهنمائي ڪندو هو. ”ابراهيم منشي پهريائين ’مشتاق‘ تخلص سان شاعري ڪندو هو. ان کان پوءِ جڏهن ٺيڪيدار وٽ منشي گيري ڪرڻ لڳو ۽ ماڻهو به کيس منشي چوڻ لڳا ته پوءِ پاڻ به منشي تخلص سان شاعري ڪرڻ لڳو. 1951ع ۾ هن پهرين شادي ڪئي. سندس اها گهر واري 31 ڊسمبر 1962ع تي گذاري وئي، جنهن مان کيس به نياڻيون هيون ۽ پٽ جو اولاد نه هيو. هن جي سالي ويم دوران فوت ٿي وئي هئي، جنهن جي پٽ حيدر کي ابراهيم منشيءَ پاليو. ٻي شادي 1966ع ۾ ڪيائين. ان مان کيس به پٽ ۽ ٽي نياڻيون هيون.“[1]

جيئن ته منشيءَ جي ذاتي زندگيءَ جو سفر ڏکن ڀريو رهيو ۽ کيس زندگيءَ جي هر موڙ تي سخت محنت ۽ پورهيو ڪرڻو پيو. اهو ئي سبب آهي جو سندس شاعريءَ ۾ به اجائي لفاظي ۽ ڊائلاگ هڻڻ بدران پورهيو آهي ۽ شاعريءَ جي ٻنيءَ ۾ به اهي اوڙون ڏنيون آهن، جيڪي هر ڪنهن جي وس جي ڳالهه نه آهن. هو هڪ سگهارو شاعر هو. ابراهيم منشيءَ غربت جي ٻاٽ اونداهيءَ ۾ اک کولي. سندس حساس شاعراڻي طبيعت ظلم، جبر ۽ ڏاڍ جي پيڙائن مان رچي ريٽو ٿي. سندس محسوسات ۽ ڪيفيات ۽ واردات قلبي هيٺين طبقي هاري، مزدور، مظلوم ۽ مارو ماڻهن جي ڪرب جو عڪس آهن.

ابراهيم منشيءَ ڪي شاعري ۾ ڪثرت يا هارپو بہ ورثي ۾ مليو هو. هن هاريءَ جي زندگيءَ جو مشاهدو ڪيو هو. ڪيس هاريءَ ۽ مزدور جي زندگيءَ جي سمورين تڪليفن جو جو مشاهدو هو. ڪيس غريبن، مزدورن ۽ هارين جي جي دردن جو درمان ڪپندو هو ڇو تہ هو وڏيرن ۽ سرمائيدارن جي نا انصافين ۽ ويساهہ گهاتين جو شڪار بہ رهي چڪو هو. هي پاڻ ان طبقي جي ماڻهن منجهان هو پر هو ڪوشش ۾ ضرور هو تہ هارين ۽ مزدورن کي حق ملڻ کپن ۽ انهن کي متحد ٿيڻ گهرجي ۽ انهن ۾ سجاڳي پيدا ٿيڻ گهرجي. انهيءَ لاءِ جتن ڪرڻ لڳو تہ ڪو اهڙو پليٽ فارم جوڙجي جنهن سان هارين ۽ مزدورن کي گڏ ڪري انهن جي حقن لاءِ آواز اٿارجي. آخر هو سنڌ هاري ڪاميٽيءَ جي پليٽ فارم تان ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ سان گڏجي هارين جي حقن لاءِ جدوجهد ڪرڻ لڳو. "جن ۾ الاٽي تحريڪ بہ هڪ اهم تحريڪ هئي. انهن آڱرين تي ڳڻڻ جيترن جاڪوڙين پنهنجي وس ۽ وت آهر هارين جي اصلاح لاءِ ڪيترائي ڪم ڪيا."[2]

هُو هارين لاءِ شاعري بہ ڪرڻ لڳو. اهوئي سبب آهي جو سنڌس شاعريءَ جو پهريون مجموعو "پيغام مظلوم" 1970ع ۾ ڇپيو. جيڪو صرف ۽ صرف هارين، پورهيتن ۽ مظلومن جو نہ صرف آواز آهي، پر انهن جي دل جي ڌڙڪن، انهن جي زخمن جي مرهم ۽ سنڌن دردن جي دوا آهي. "اهو سبب آهي جڏهن پاڪستان جو چونڊيل پهريون وزير اعظم ذوالفقار علي ڀٽو آيو ۽ هن جي ابراهيم منشيءَ سان ملاقات ٿي، جنهن جڏهن سندس ڪتاب "پيغام مظلوم" پڙهيو ۽ ابراهيم منشيءَ جي آواز ۾ ٻڌو تہ اهو ڪتاب هزارن جي تعداد ۾ ڇپرائي ماڻهن ۾ ورهايو ۽ ابراهيم منشي اسٽيج جي زينت بڻجي ويو. جتي بہ ذوالفقار علي ڀٽو تقرير ڪندو هو. ابراهيم منشي پهريان ئي پنهنجي جوشيلي انداز ۾ ماڻهن جون دليون گرمائي ڇڏيندو هو پوءِ ڀٽو صاحب تقرير ڪندو هو. ڀٽو ۽ منشي جڻ تہ لازم ملزوم ٿي ويا هئا."[3]

اهو ابراهيم منشيءَ جي شاعريءَ جو اثر هو ۽ سندس سحر انگيز شخصيت هئي جنهن ذوالفقار علي ڀُٽي کي ابراهيم منشيءَ ڏانهن نہ صرف مائل ڪيو بلڪ ابراهيم منشي سندس ضرورت بڻجي ويو هو. جو سندس ڪتاب جو هزارين ڪاپيون ماڻهن ۾ ورهايون ويون.

ابراهيم منشي سنڌي ٻوليءَ جو اهو شاعر آهي جنهن جو شمار مزاحمتي شاعرن ۾ صف اول ۾ ٿئي ٿو. هو جيتوڻيڪ سنڌي پنج درجا پڙهيل هو پر ان باوجود ڪيترن ئي

وڏن وڏن شاعرن کي تمام گهڻو پوئتي ڇڏي اڳتي نڪري ويو. هن جي شاعري مختلف مضمونن جي رنگارنگي گلدستي تي ٻڌل آهي. سندس سڃاڻپ هڪ مزاحمتي شاعر جي حوالي سان ڪئي ويندي آهي، پر ان باوجود سندس شاعريءَ ۾ مختلف رنگ سمايل آهن، جن ۾ وطن جي محبت، هارين ۽ مزدورن جو درد، رومانوي رنگ، وطن جي دشمن لاءِ للڪار ۽ ٻيا ڪيترائي رنگ سمايل آهن.

اڄ هارين سان انيڪ مسئلا آهن، جيڪي ويچارا روز احتجاج ڪن ٿا. ڪين ٻڌڻ وارو ڪو بہ ڪونهي. هاري ويچارو وڏي محنت ڪري سردي، گرمي، مينهن واچ سر تي سهي جڏهن فصل تيار ڪري ٿو تہ ان عيوض ڪيس مارڪيٽ ۾ گهربل اگهہ نہ ٿو ملي. نيٺ ويچارو اڌ ملهيو اناج کپائي اچي ٿو جنهن مان ڪيس بچت تہ پري جي ڳالهہ آهي مورڳو قرض ئي ڪو نہ ٿو لهي. انهن هارين کي سجاڳ ڪرڻ ۽ کين پنهنجو قدر ۽ قيمت ٻڌائڻ لاءِ ابراهيم منشي لکي ٿو تہ:

هاري تنهنجا هٿ چمان، چمان ڪهڙي چپ سان،
تون ئي آهين وٿ، جنهن ۾ ساهہ سنسار جو.

هاري تنهنجي هڙ آهي، ويريءَ جي وات ۾،
ڪڻ ڪهاڙي ڪڙ، پٽيان پير پليت جو.

هاري تنهنجا هٿ، ڪسر هيري ڪوه نور کان،
تون ئي ساهہ سنسار جو تون تان وڏي وٿ،
پر ٻيپهري لٽ پٽ، ڪائيندي کپي وئين.

(ڌرتي دين ڌرم[4]: ص 98)

هارين کي سجاڳ ڪرڻ لاءِ ۽ انهن کي پنهنجو دشمن سڃاڻڻ لاءِ بہ هُو جتن ٿو ڪري ۽ هارين جي رهنمائي ٿو ڪري، تہ جيئن ويچارا وڏيرن جي شِر کان محفوظ رهن. ابراهيم منشي لکي ٿو تہ:

وڏي آ وڏيري، اک تنهنجي اَن ۾،
ڪش ڪهاڙي ڪنڌ ۾، وجهہ ڪانئر کي ڪيري،
سنگ سيئي سيري، گهوٽ ڪٽي رک گهر ۾.

هاري هڻ مَ هٿ، ڪش ڪهاڙي ڪنڌ ۾،

ويري وچ وري ويا، وڏا ڪائي وٽ،
اهڙي سنئين سٽ، جو مٽڪي ڪان مٿي وڃي.
(ڌرتي ڏين ڌرم: ص 98)

هاري ڪيڏو نہ خوش نصيب آهي جو بنجر زمين ۾ محنت ڪري، ان کي سر سبز ڪري ٿو ۽ سڀ ان جي ڪيل محنت جو ڦل پيا کائون. ان جي عظمت بيان ڪندي ابراهيم منشي چوي ٿو تہ:

هاري بر ۾ باغ بڻائي، هن جي محنت هر ڪو کائي،
رت ولوڙي جڳ کي جوڙي، جهڙس جڳ ۾ ٻيو ڪو ناهي.
(ڌرتي ڏين ڌرم: ص 90)

ٻئي هنڌ هاريءَ کي صلاح ڏيندي چوي ٿو تہ اي هاري بنجر زمين کي باغ بڻاءِ يعني ان کي سر سبز ۽ آباديءَ جي لائق بڻاءِ زمين مان گند گاهہ ميڙ ۽ چونڊي ساڙي ڇڏ.

بنجر باغ بڻاءِ او هاري، بنجر باغ بڻاءِ،
ميڙي چونڊي ڪهڙ ڪنڊن جا،
جاچي سڀ جلاءِ او هاري،
بنجر باغ بڻاءِ
(ڌرتي ڏين ڌرم: ص 142_143)

هُو هاريءَ کي تڪليف ۾ ڏسي ٿو تہ بہ خاموش نہ ٿو ويهي. ڪيس پگهر جي حالت ۾ رت ولوڙيندي ڏسي ٿو ۽ ڪوڏر وهائيندي ڏسي ٿو تہ ان منظر کي بہ پنهنجي شاعريءَ جو روپ ڏيئي ٿو:

پس پوڙهي مڙس جو پورهيو منجهہ پگهر،
ڪوڏر سان ڪڙيي جا، ڌمريو ڪيئي ڌر،
رت روئاري اڄ ٿو وڏيري جو ور،
هاريءَ سان حشر، ڪيڏو آهي قوم جو.[5]

ابراهيم منشيءَ جي هميشہ اها وڏي خواهش رهي تہ هاري ۽ مزدور پاڻ ۾ متحد هجن. ان لاءِ هن ڏاڍيون ڪوششون پڻ ورتيون. هو هارين جي جدوجهد واري تحريڪ ”الاٽي تحريڪ“ شامل ٿيو. مطلب تہ هر فورم تي هو آواز اٿاريندو رهيو. مئڊم ڊاڪٽر عابده گهانگهرو پڻ پنهنجي مقالي ”ابراهيم جي عوامي شاعريءَ جو جائزو“ ۾ لکي ٿي تہ:

”ابراهيم منشيءَ جو چوڻ آهي تہ هاري ۽ پورهيت کي متحد ٿيڻ گهرجي ڇو تہ پورهيت طبقي کي ان ڏاڍ واري گهاڻي مان رڳو اتفاق، ٻڌي ۽ حق لاءِ جدوجهد واري ويڙهہ ئي آجپو ۽ آزادي ڏياري سگهي ٿي. ابراهيم منشيءَ جو حق جي ويڙهہ وڙهڻ ۽ ڏاڍ جا ڏونگر ڏارڻ لاءِ مسڪينن کي گڏجي ٻڌيءَ جي طاقت جوڙڻ لاءِ سڏ وارو هي گيت 1970ع يا 1980ع وارن ڏهاڪن ۾ هر ترقي پسند سوچ رکندڙ پورهيت، شاگرد توڙي هاري جهونگاريندي نظر ايندو هو“.(6)

متفق ٿي مسڪين اچو اچ ڏاڍ جا ڏونگر ڏاريون ڙي،
ڏاڍ جا ڏونگر ڏاريون ڙي ۽ وير پراڻا واريون ڙي،

مزدور جي ماس منجهان ٿو مالڪ مل ڏس موج ڪري،
وال ڪروڙين روز بنائي پوءِ بہ تنهن کي سور نہ سري،
سردي گرمي گوڏ گنجيءَ ۾ بنا ڪنهن مزدور وري،
مرون ۽ ماريون ماروئڙن تان ظلم ستم جي ڏاريون ڙي،
(ڌرتي دين ڌرم: ص 13)

سنڌ زرعي خطو آهي، هتي معيشت جو انحصار گهڻي ڀاڱي زراعت تي آهي. ماڻهن جي اڪثريت ٻوٺن ۾ رهي ٿي جن جي جيئڻ جو دارومدار زراعت تي آهي. پوکي راهي ڪري هو پنهنجي زندگي گذاريندا آهن. هاريءَ جو ڪم ڏينهن رات ٻني ڪيڙڻ سان لاڳاپيل هوندو آهي پر زمين تي فصل جي تياريءَ جا مختلف مرحلا آهن، جهڙوڪ رونبو ڪرڻ، لابارو ڦٽين جو چونڊو، ڪمند جي پوکي ۽ ڪٽائي، يا سارين جي سٽ وغيره اهڙا موقعا آهن جنهن وقت ماڻهن جي گڏجي ڪم ڪرڻ جي گهرج هوندي آهي. ان لاءِ جيڪي هاري هڪ ٻئي جا ويجها هوندا آهن سي گڏجي واري وٽيءَ سان ڪم ڪندا آهن پر جيڪڏهن پوک تمام گهڻي هوندي آهي تہ ٻاهرين ماڻهن کان بہ اجرتن تي اهو ڪم ڪرايو ويندو آهي. اهو ڪم گهڻي قدر ڦٽين جو چونڊو ڪرڻ، ڪٽڪ جو لابارو ۽ لاباري کان پوءِ ول جا گڏا ٿريشر تائين ڪٽي اچڻ، ڪجين جي موسم ۾ ڪجيءَ جي ڪٽائي ڪرڻ ۽ ڍوئڻ، ڪمند جي ڪٽائي ڪرڻ ۽ مرچن جو چونڊو ڪرڻ ۽ فصلن جي گُڏ ڪرڻ يعني انهن مان گند گاهہ ڪڍي صاف ۽ تندرست ۽ توانو رکڻ وغيره شامل آهن. اهڙي قسم جي اجرت تي جيڪي پورهيت ڪم ڪندا آهن انهن کي لاهيارا چوندا آهن يعني اجرت عيوض لابارو ڪندڙ پورهيت. انهن پورهيتن ۾ مرد بہ شامل هوندا آهن جن کي لاهيارا ۽

عورتن ڪي لاهياريون چوندا آهن. انهن لاهيارين عورتن جي تڪليفن ۽ دردن کي ابراهيم منشيءَ ويجهي کان محسوس ڪيو ڇو ته هو پاڻ به هاري هو ۽ هارين جي تڪليفن کان چڱيءَ طرح واقف هو. وڏيرن جو ناجائزيون ان وقت عام هيون. هو اڪثر ڪري ماڻهن کي بيگر وهائيندا هئا ۽ انهن کي اجرت به نه ڏيندا هئا ۽ عورتن سان به جنسي ڏاڍائي سندن معمول بڻيل هو. هو هارين کي پنهنجو غلام سمجهندا هئا ۽ اڪثر بٽئيءَ جو وڏو حصو پاڻ کڻي ويندا هئا. هاري ويچارا فاقي ڪشيءَ تي ويهندا هئا. انهن جي دردن جو عڪس ابراهيم منشيءَ جي شاعريءَ ۾ عام جام ملي ٿو. جيئن لاهيارين عورتن جو ذڪر ڪندي پاڻ لکي ٿو ته:

مان لاڙجي آهيان لاهياري، مان لاڙجي آهيان لاهياري،
تنهنجي وڏيرا اک آ ميري، تنهنجي وڏيرا دل آ ڪاري،
مان لاڙجي آهيان لاهياري،
مان تان من جي مور نه مندي، مون سان گڏ آ ڏاتو گندي،
مان ته پنهوارڻ پورهيت وندي، سائين پنهنجي ساجن سندي،
ملي مارئي کان ذات ۾ مون کي لوئي لڄ پياري،
مان لاڙجي آهيان لاهياري،
ڏينهن سڄو ڏاتو هٽان مان، شام مٽي تي پريون ڪٽان مان،
وروٽي مون ورڪي وٽان مان، تنهنجي منهن تي ٽڪ هٽان مان،
تنهنجي وني ڏي مڙس منهنجي کي راٽي راڄ ڪماري،
مان لاڙجي آهيان لاهياري،
سر تين ست ۾ سريت سڏجان، مري انهيءَ کان مٽيءَ ۾ گڏجان،
سڄي سنڌوءَ ۾ مٽيءَ جو پاٽي، سورن ۾ سرجي آهيان سامائي،
صدين سڙيل سماج هن جي، منشي منشي مرض ماري،
مان لاڙجي آهيان لاهياري،

(ڌرتي دين ڌرم: ص 55)

ٻئي هنڌ ڪولهڻ عورت جي دردن جي داستان کي ڏاڍي اثرائتي انداز ۾ بيان ڪيو اٿائين، جنهن جي ور کي نانگ ڪکي وڃي ٿو جيڪو بستر تي بيمار لڳو پيو آهي، جنهن کي پيٽ پرڻ لاءِ ڏونئرن تي گذارو ڪرڻو پوي ٿو. انهن سوچن ويچاري وجود کي ڳٽتين ۽ پريشانين ۾ گهيري ڇڏيو آهي. انهيءَ جو ذڪر ابراهيم منشي هن طرح ڪيو آهي:

هڪڙو پڊرو پيٽ ۾، پيو ڪولهڻ تي ڀار،
ڪانڌ ڪاريءَ ڪڪيو، بستر تي بيمار،
پٽي پيٽ پرڻ لئه، نايو ڏونئرن ڏار،
ويڙهي ويا ويچار، ويچاريءَ وجود کي.

ڪولهڻ ڪانبو ڪنڌ ۾ ونجهلي ور جي ڪاڻ،
ڪارا ڪوجها ڀارڙا، تن جي تاڻو تاڻ،
سٺ وڍي پار ڪڍي، من وڏي مانڊاڻ،
ڏرو زهر اماڻ، تہ پيڙي ٿيان پڳوان کي.

(ڏرتي دين ڏرم: ص 102)

جتي جتي لاهياري ڪم ڪري پئي اتي اتي ابراهيم منشي سندس تڪليفن ۽ دردن جي ترجماني ڪري ٿو ۽ وڏيرو جيڪو پرائين عورتن کي گندين نظرن سان پيو ڏسي تنهن جي ڪرتوتن کي بہ وائکو پيو ڪري. انهن پورهيتن کي پنهنجي شاعريءَ ذريعي ميٺا ڏيندي چئي ٿو:

سهڪيو سنگ لُٽي،
ڪولهڻ ڪانبو ڪنڌ ۾،
روپ روپلي وارو ساڳيو،
جوڏا جام ڇٽي،
ڪولهڻ ڪانبو ڪنڌ ۾،
پريان وڏيرو من ميرو،
پونڪندو تہ پٽي،
ڪولهڻ ڪانبو ڪنڌ ۾،
موهن دڙي جي مورت ساڳي،
چر ۾ چير هٽي،
ڪولهڻ ڪانبو ڪنڌ ۾.

(ڏرتي دين ڏرم: ص 164)

هارين ۽ مزدورن جي عظمت ۽ محنت کان متاثر ٿيندي سندن دردن جي ترجماني ڪندي ۽ سندن محنت کي ساراهيندي چوي ٿو تہ جيڪي پنهنجي محنت سان اپ مان

بلڪ اپ جي تارن مان لاهي اسان کي ڪارائين ٿا. تون انهن پورن ۽ ڪارن هٿن مان ڦري ڇڏين ٿو. اها ڪيڏي نه نا انصافيءَ جي ڳالهه آهي!

محنت سان جي لاهي آيا، ماني اپ جي تارن مان،
سا تون ڦري ڏيکاري، هٿڙن گورن ڪارن مان.
(ڌرتي دين ڌرم: ص 37)

هارين ۽ مزدورن جي ڏکن جي ترجماني ڪندي ٻڌائي ٿو ته جن هارين ڌرتي چيري تو لاءِ اناج اپايو ۽ تنهنجو پيٽ ڀريو. جن مزدورن ملون ۾ ڪارخانا هلائي تنهنجا اگهاڙا انگ ڍڪيا، تون وري بدلي ۾ انهن جي مٿان نفرت مان بم وسائي وري ٺهڪ ٿو ڏئين تون ڪيڏو نه بدبخت آهين! ابراهيم منشي لکي ٿو ته:

ڌرتي چيري اَن اپائي، ملون هلائي انگ ڍڪائي،
تن مٿان تون بم وسائي، ٺهڪ ڏئين ٿو خارن مان.
(ڌرتي دين ڌرم: ص 37)

جڏهن پورهيت ڏينهن رات هڪ ڪري پگهر وهائي هن اونداهي سنسار ۾ اميدن جي روشنيءَ جو ڪرڻو آڻي پر جڏهن ڪيس محنت جو بدلو يا اجورو صحيح نٿو ملي، ان جي حالت ۾ ڪو سڌارو نه ٿو اچي بلڪ وڏيرو ۽ جاگيردار سندس ڪيل محنت تي ڌاڙو هڻي ٿو ته ان منظر کي قلم ذريعي ڪاغذ تي لکي ٿو:

پورهيت پنهنجو پگهر وهائي، ساري جڳ ۾ جوت جلائي،
ڪير ڪمائي ڪير ٿو کائي، هت سا ريت نرالي آهي،
(ڌرتي دين ڌرم: ص 90)

هاريءَ ۽ مزدور جي محنت جيڪا هُو رات ڏينهن، سردي گرمي ۽ مينهن ۽ واچ ۾ ڪري ٿو انهن حالتن ۾ به صرف کين ڪم جي ڳڻتي رهي ٿي ۽ اهي ملڪ جي لاءِ سوچين ٿا. پنهنجي ذاتي خواهش ملڪ جي اجتمائي خواهش تان قربان ڪري ڇڏين ٿا، انهن جي ترجماني ڪندي ابراهيم منشي لکي ٿو ته:

راتو ڏينهان مينهان ٿينهان، دل ۾ تن کي ڪم جو غم،
ملڪ جي لئه مزدور ۽ هاري "منشي" اڃي هڏو چم.
(ڌرتي دين ڌرم: ص 90)

ڪٿي وري ابراهيم منشي هاري ۽ مزدور کي هر هڪ روح لاءِ رحمت ٿو سمجهي. تڪليفون برداشت ڪري لنديون لتاڙي اجي دنيا وارن لاءِ جنت ٿو ناهي. انهن ڳالهين کي بيان ڪندي لکي ٿو ته:

هر هڪ روح لاءِ رحمت هاريءَ مزدور جي محنت،
پاڻ پتوڙي لنڊيون لتاڙي، جوڙي جڳ لاءِ جنت.
(ڏرتي دين ڏرم: ص 90)

ڪڏهن وري سنڌ جي پورهيتن ۽ سانگيئڙن جي سورن کي پنهنجي سيني اندر محسوس ڪري ٿو ڪڏهن وري انهن پورهيتن کي سخت گرمين ۾ پچندي ڏسي ٿو ته سندس دل ڏکي پوي ٿي ۽ انهن جي دردن کي پنهنجي تڪليف محسوس ڪندي لکي ٿو ته:

منهنجي سيني سنڌ وطن جي، سانگيئڙن جا سور سوين،
پورهيتن کي پچندي ڏسندي، پل پل جاڳن سور سوين.
(ڏرتي دين ڏرم: ص 90)

جڏهن پورهيتن کي سخت محنت ڪندي ڏسي ٿو ته جيتوٽيڪ اهي سردين گرمين ۾ به ڪم ڪن ٿا پر ان جي باوجود انهن جي ابتر حالت آهي، انهن جي زندگيءَ جي گاڏي ساڳئي رفتار سان پئي هلي. پر جيڪي ماڻهو ظاهر طور ڪجهه به نٿا ڪن. انهن جي خوشين جو دارومدار پورهيت تي آهي. پورهيتن جا حق ڪائي بنگلن ۽ ڪارين جا مالڪ ٿي ويٺا آهن ۽ پورهيت ساڳي پيرين پنڌ ۽ بدن اگهاڙو سخت سردين کان به بچاءَ جا گرم ڪپڙا ڪين ميسر ڪونهن، انهن جا بدن سردين کان ڏڪن ٿا. انهن جي ترجماني ڪندي لکي ٿو ته:

بيڪارن کي بنگلا ۽ ڪاريون، پورهيت هنڙي پيٽ بکيا،
ڇانپ اتر ۾ لڱ اگهاڙا، ٿڙڪن مارو ڏيل ڏکيا.

بيشڪ باني ملڪ سڄي جا هاري ۽ مزدور،
اٿو لٿو ڪن اجهو به پيدا،سهين ڪائن سور.
(ڏرتي دين ڏرم: ص 91)

نتيجو:

ابراهيم منشي هارين ۽ پورهيتن کي پنهنجي محنت جي عيوض جيڪو مانُ ۽ مرتبو ڏيڻ جو خواهشمند آهي، شايد ئي ان جو ڪو مثال ملي. سندس شاعري هارين، پورهيتن، مزدورن ۽ مسڪينن جو پڪو پختو ۽ مضبوط آواز آهي. هن جي شاعريءَ جو محور ۽ مرڪز هاري ۽ پورهيت آهن. انهن جا ڏک، درد، تڪليفون، آهون، دانهون ۽ اميدون

آهن. ابراهيم منشيءَ جي نظر ۾ هاري ۽ مزدور ئي هن سچي ملڪ جي بقا جا ضامن آهن. اهي پوکون پچائين ٿا، اَن اپائين ٿا، ڪمند ڪاهين ٿا، هر هلائين ٿا، پر موٽ ۾ کين پيٽ پري ماني بہ نصيب نہ ٿي ٿئي ۽ نہ ئي سندن پورو انگ ڍڪجي ٿو. اهي ايڏي محنت ۽ مشقت ڪرڻ باوجود اڃا بہ لڱ ۽ اجهي لاءِ واجهائيندي نظر اچن ٿا. اهي وڏيون وڏيون تڪليفون سهي، هن ملڪ جي ماڻهن جي لاءِ اَنُ لٽو ۽ اجهو تہ پيدا ڪن ٿا، پاڻ ڪي تڪليف ۾ وجهي ٻين کي جيئڻ جو سامان مهيا ڪن ٿا، اونداهي چمن ۾ روشني پيدا ڪن ٿا، پر ان جي باوجود سندن دردن کي دُور لاءِ ڪو بہ اڳتي نہ ٿو اچي. ابراهيم منشيءَ جي شاعريءَ مان ثابت ٿئي ٿو تہ اهي هاري، پورهيت ۽ مزدور جيڪي ٻين ۾ خوشيون ونڊين ٿا ۽ روئندڙ ماڻهن جي چهرن تي مرڪ آڻين ٿا، تن جي دردن جو درمان نظر نہ ٿو اچي. ساڻن ڏک ونڊڻ وارو ڪو بہ نظر نہ ٿو اچي. جيڪڏهن ڪائي شيءِ انهن اڀوجهن، هارين، مسڪينن، غريبن، پورهيتن ۽ لاهيارين جو ڏک، درد، اهنج، تڪليف ۽ سور ونڊي ٿي، تہ اها آهي ابراهيم منشيءَ جي شاعري، جنهن جو مختصر وچور اسان هن مقالي ۾ ڏنو آهي.

حوالا:

1. کهڙو منظور حسين (مرتب): شاعراڻو اپياس، شاهہ حسين اڪيڊمي، سچل ڳوٺ ڪراچي، ڇاپو 2010ع، ص: 226.
2. گهانگهرو عابده، ڊاڪٽر: ابراهيم جي عوامي شاعريءَ جو جائزو 'ڪارونجهر' تحقيقي جرنل، جلد_7، شمارو: 13، ڊسمبر 2015ع، سنڌي شعبو وفاقي اردو يونيورسٽي ڪراچي، ص 86
3. مهيري منو: انٽرويو قاسم آباد حيدرآباد، 24 آگسٽ 2017ع، ٽائيم 11 وڳي صبح
4. منشي ابراهيم: ڌرتي دين ڌرم، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو ڇاپو 2010ع
5. منشي ابراهيم: ڌونئري ڏينهن ڌاڙا، الفقير پليڪيشن ٽنڊو محمد خان، ڇاپو 1995ع، ص 49
6. گهانگهرو عابده، ڊاڪٽر: ابراهيم جي عوامي شاعريءَ جو جائزو 'ڪارونجهر' تحقيقي جرنل، جلد_7، شمارو: 13، ڊسمبر 2015ع، سنڌي شعبو وفاقي اردو يونيورسٽي ڪراچي، ص 88